

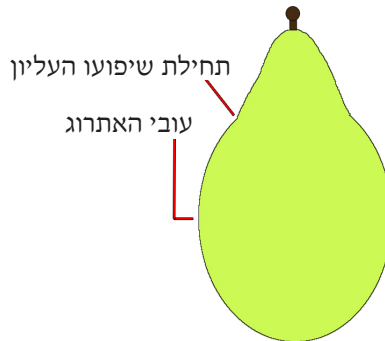
הרב אברהם מרדכי טאומן

חוטמו של אתרוג

הקדמה
מקור הדין בגמרא
"חוטם" בלשון חז"ל
דברי הראשונים
דברי האחרונים
סיכום
מבני אתרוג נוספים

הקדמה

בעניין חוטמו של אתרוג, התקבל - ובמידת מה אף התקבע - אצל מורי הוראה רבים לדון אותו מעוביו של אתרוג כלפי מקום שמשפע והולך (חצי צורתו האליפטית של האתרוג ומעלה). במאמר שלפנינו יתבאר שרק חלקו העליון ממש ("כובעו", שהוא בסיס החרוט, או כפי שנקרא בספרי הוראה "שיפועו העליון") הוא חוטמו.

מקור הדין בגמרא

משנה (סוכה, ג, ה): עלתה חזזית על רובו... - פסול. עלתה חזזית על מיעוטו... - כשר.
ובגמרא (סוכה, לה, ב): אמר רבא: ועל חוטמו, ואפילו במשהו נמי פסול.
בתלמוד ירושלמי (סוכה, ג, ו; טו ע"א): חוטמו כרובו לפסול.
ביאור הדברים: חזזית, הוא מין אבעבעות העשויות לגדול על האתרוג, והן פוסלות אם נמצאות על פני שטח רוב האתרוג. בגמרא מבואר כי "חוטם" האתרוג חמור הוא,

ואם יש בו חזזית - אפילו אין זה אלא בשטח קטן שהוא מיעוט בשטח האתרוג - פסול. ההנחה הפשוטה בדברי כל הראשונים והאחרונים היא כי יש לראות את גבולות החוטם במקומות מוגדרים וניכרים לעין, כאלו הקיימים בצורתו הבוטנית הטבעית של האתרוג; יהי זה זווית הקיימת באתרוג, יהי זה המקום הרחב ביותר באתרוג, או יהי זה בחלק אחר בו שניתן לציינו בכל האתרוגים. הסברה שבהנחה זו תואמת עם הסבר טעם שוני הדין שיש לחוטם, כפי שמבואר בדברי רש"י המובא להלן, שטעם הפסול הוא המיוחד שבמקום ה"חוטם".

"חוטם" בלשון חז"ל

בלשון חז"ל קיימים מספר ביטויים ולשונות שכוונתם להגדיר רוחב המתקצר והולך, או שטח צר היוצא מתוך שטח רחב הימנו, כגון: ראש תור, שיפוע, רצועה יוצאת וכד'. לשון "חוטם", מלבד במשמעותו הפשוטה שהוא איבר ההרחה של בעלי החיים, הוזכר בארבעה מקומות:

- א. במשנה (סוכה ד, ט), בתיאור צורת הספלים של ניסוך היין שבראש המזבח: "ומנוקבין כמין שני חוטמין דקין, אחד מעובה ואחד דק". תיאור ספלים אלו אינו מפורש במשנה, אך מתוך ציון "חוטם" הניקוז שמהם, מסתבר כי תחתיתם הייתה בת ניקוז ומשופעת. מתקופת המשנה אף מתוארים ה"ספלים" ככאלו עם תחתית המשפעת והולכת¹, ובסוף תחתיתם הייתה בליטה קטנה שיצאה משיפולי הכלי בסופו, ודרכה ניקזו המשקים מהכלים אל המזבח.
- ב. במשנה (כלים, כו, ד), בדין טומאת מדרס בסנדל: "ניטל חוטמו או שנחלק לשנים טהור".

כפי המתבאר במפרשי המשנה, חוטם זה הוא רצועת העור היוצאת מחלקה הקדמי של הסוליה, במקומן של אצבעות הרגל, בין האגודל לאצבע הרגל (ראה רמב"ם ורא"ש על המשנה שם²), שתפקידה היה להידוק לבישת הסנדל, וגם לנוי³.

1 ראה עוד אצל יהושע בראנד, **כלי החרס בספרות התלמוד**, פרק פ' (ספל), ירושלים תשי"ג, עמ' שפח-שצו.

2 ראה שם שהוא מקום שנכנס בו בוהן הרגל. וראה להלן מ"ש קרויס. התיאור המופיע בתפארת ישראל, יכין, אות לו, לפיו חוטם זה הוא "קצת עור קשה בראשו לכסות אצבעות", אינו תואם את הדגם של הסנדל שהיה נפוץ בימי חז"ל. ראה עוד להלן.

3 ראה שמואל קרויס, **קדמוניות התלמוד**, כרך ב, חלק ב, הוצאת דביר, תל אביב תש"ה, עמ' 240. וראה שם איור בעמ' 232, מצורף כאן. וראה עוד שם למבנה סנדל נוסף (שהיה פחות נפוץ), ובו הייתה רצועה אחרת לאחיזת האגודל, העשויה כעין צורת

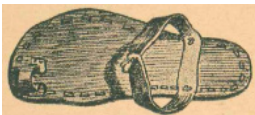

ג. בסוגייתנו, לגבי האתרוג.

ד. בגמרא (נידה, מז, א) לעניין זיהוי שלב בגרות האישה, שרואים זאת בשדי הנערה: "משיכסיף ראש החוטם", או, למסקנה, "משיפציל ראש החוטם". "יכסיף" - הוא שמתחיל להכהות, ו"יפציל" הוא שנראה בו הנקב. כאן לא מבואר אם החוטם הוא השד בכלל, או שמא רק הפיטמה שבראשו. גם הערוך (ערך כסף א) שמפרש כי ה"חוטם" הוא ה"דד", לא מתייחס לאיזה חלק ממנו. ברמב"ם (אישות, ב, ז) כתב כי סימני הבגרות הם "משיפצל ראש חוטם הדד ויעשה בראשו כדור קטן, ורבתי פירשו משיפצל החוטם עצמו", אך לא תיאר יותר מכך; מה שמקשה על הבנת העניין מהו "החוטם עצמו", ומהו "הכדור הקטן" שנעשה על ידי פיצול "ראש החוטם". גם "פיצול" זה לא מוסבר דיו מי המפצל ומי המתפצל⁴. הנראה לכאורה בדברי הרמב"ם הוא כי קיימת צורת הדד העגולה, שבמרכזה היא מתחדדת יותר ויוצא ממנה כעין חוטם, שאין הדד ממשיך את עיגולו שממנו החל, אלא מסתיים הוא בחידוד הבולט יותר כלפי חוץ, ואותו החידוד הבולט הוא הקרוי חוטם. על פי זה ניתן לזהות את ראש החוטם עם מרכז בליטה זו, ואולי הוא בתיחום העטרה או אף ממש בחלק המרכזי שבה, שממנו יוצאת הפטמה. לדעת רבותי של הרמב"ם, שלב הבגרות הוא מוקדם יותר, והוא מעת שהדד כבר אינו בעיגול פשוט, אלא מתחדד במרכזו.

עצם השימוש במינוח "חוטם", שהוא במקורו איבר ההרחה של האדם או שאר בעלי החיים, ולא בשאר מונחים מקבילים למבנה ציור זה, מצביע על דבר שמייוחד בצורת החוטם עצמו. ההבנה הפשוטה נותנת כי ייחודיות ההגדרה במינוח "חוטם" היא משום שמדובר על בליטה או הגבהה היוצאות מתוך עיגול, מה שיש בו דמיון של ממש לחוטם האדם או שאר בעלי החיים.

האות היוונית אומגה (Ω). ראה באיור המצורף כאן. מבנה זה תואם יותר עם תיאור הרמב"ם והרא"ש על המקום בו נכנס בוהן הרגל. אמנם במהדורת הרב קאפח הגרסה ברמב"ם היא "המקום שנכנסות בו אצבעות הרגל", והוא זהה למבנה הקלאסי של הסנדל שהיה נפוץ בימי חז"ל.

4 ראה אצל שאול חנא קוק, ספר עיונים ומחקרים, חלק א עמ' 8 ואילך, על אי הבהירות בלשון "פיצול" שברש"י ורמב"ם. וראה עוד על ביאור דברי הגמרא ושיטות המפרשים אצל ד"ר דניאל מלאך, "התפתחות סימני מין משניים במשך ההתבגרות", בתוך: אסיא, סג-סד, ירושלים תשנ"ט, עמ' 161 ואילך.

האנלוגיה הפשוטה בין הסוגיות מובילה להבנה כי בכולן בא ה"חוטם" להורות על בליטה היוצאת מתוך עקומה כלשהי, בעלת מבנה של עיגול או "כיפה". יהא זה בספל שהיקפו עגול הוא, והזרובית (פיית המזיגה העשויה כצינור) היוצאת ממנו תכונה "חוטם"; יהא זה בסוליית הסנדל המעוגלת בראשה, ומראש העיגול יוצאת רצועה; יהא זה בשד של אישה העשוי כעין כיפה שבראשה קיימת בליטה היוצאה ומתחדדת, שתכונה אף היא "חוטם"; ויהא זה גם בסוגיינו, שמתוך צורתו העגולה או האליפטית תזדקר תוספת פרי מחוץ לעיגול הטבעי של הפרי, ויכונה זה "חוטם"⁵.

למען הבהרת הדבר, נשתמש בשמות גאומטריים: מבנה האליפסה, כאשר הוא בתלת־ממד, יכונה סֶפְרוֹאִיד, והוא למעשה כביכול עיקר האתרוג. על ספרואיד זה, כביכול "מולבש" חרוט, שיוצר מבנה מוארך יותר לחלקו העליון; מה שמזכיר במעט מבנה של ביצה, שחציה האחד מחודד הוא לעומת חציה השני המעוגל. להלן תשמשנה לעיתים צורות גאומטריות אלו לתיאור הדברים.

דברי הראשונים

כאמור, דין חזזית כשהיא מופיעה על ה"חוטם" חמור הוא מאשר המקרה בו היא מופיעה בשאר האתרוג. רש"י באותה סוגיא (ד"ה ובחוטמו) מציין את טעם הדבר: "ובחוטמו - בעובי גובהו, שמשפע משם ויורד לצד ראשו, אפילו כל שהוא פסול - שנראה שם לעינים יותר משאר מקומות שבו, שבאותו עובי אדם נותן עיניו". מדברי רש"י: "עובי גובהו", ובפרט מכך שהוצרך רש"י להאריך ולתאר את השיפוע וכיוונו, ניתן להסיק בקלות כי המקום אותו הוא מציין הוא תחילת השיפוע העליון (בסיס החרוט), שכן אם כוונתו הייתה למקום העבה ביותר באתרוג - תחילת השיפוע התחתון (חציו של הספרואיד), היה לו לומר "ובחוטמו - בעוביו", והיה מובן היכן הוא. על כרחנו אריכות לשונו מורה שכוונתו לתחילת השיפוע העליון, שהוא בסיס החרוט.

כדברי רש"י כותב גם הראב"ה (הלכות לולב סי' תרעד)⁶: "חוטמו הוא מעובי גובהו שמשפע משם ויורד לצד ראשו, ושם נראה לעינים יותר".

דעת רש"י, כפי שמבהיר זאת הרא"ש: "משמע מתוך פרש"י שאין כל השיפוע עד הפיטמא נקרא חוטם, אלא עובי גובהו שממנו משפע ויורד", דהיינו שאותו המקום בו מתחיל השיפוע, ממנו מתחיל ה"חוטם", אך השטח שבינו לבין הפיטמא אינו בכלל החוטם לפסול. ניתן להבין יותר את דברים אלו על פי נימוקו של רש"י "שבאותו

5 את הקבלת ה"חוטם" המוזכר בסוגיה זו של סימני בגרות האישה אל זה המוזכר בסוגיית האתרוג, ערכו כבר התוספות (נדה, מז, ב) והרא"ש (סוכה, ג, טז).

6 אך בשונה קצת משיטת רש"י, וכדלהלן בדברי הרא"ש. נקודה זו פחות חשובה לענייננו.

עובי אדם נותן עיניו - יותר משאר מקומות שבו; אמנם דבר זה ודאי תקף רק אם נזהה את תחילת השיפוע כתחילת השיפוע העליון (בסיס החרוט). שכן אם מדובר על תחילת השיפוע התחתון (חציו של הספרואיד, שהוא לרוב מעט למטה מחציו של האתרוג כולו), מה מיוחד בזה שאדם נותן שם את עיניו יותר מבשאר האתרוג? הלא כל היכן שיביט האדם, שם יהיו נתונות עיניו. רק אם נאמר שמדובר על אותו מקום שבו מתחיל השיפוע העליון (בסיס החרוט), ניתן יהיה להבין מה מיוחד בו יותר משאר מקומות האתרוג, שכן כשניטל דרך נטילתו עם המינים - במקום זה נופלות עיני האדם יותר משאר המקומות. בעקבות הרא"ש הולך גם הראב"ה המצוטט לעיל, וגם בדברי הראב"ה האלו ניתן להבין כי אותה הבליטה העליונה שבראש האתרוג (החרוט) ניכרת היא יותר מאמצעו (תחילת השיפוע התחתון - חציו של הספרואיד) ומשאר האתרוג.

כמו כן, בראשונים קיימת מחלוקת אם החוטם הוא אותו מקום דק שבפיטם, העשוי מעץ (ודומה ליד בוכנא דקה)⁷ או שהוא אף מבשר האתרוג עצמו. על פי הכלל המופיע רבות בש"ס ובפוסקים שכל היכן שאנו יכולים להעמיד מחלוקת באופן פחות קיצוני - אנו מעמידים אותה כן⁸. כך במקרה זה יש לצמצם את מחלוקתם ולומר שלא נחלקו באופן כל כך קיצוני בין אותו מקום דק לבין עד חציו של אתרוג.

דברי האחרונים

השולחן ערוך (או"ח סי' תרמח סע' ט), כשמדבר על דין חזזית בחוטם, מתאר את מקום החוטם: "ממקום שמתחיל להתקצר ולהתחדד כלפי ראשו". המדקדק מדבריו יראה מבואר כי כוונתו לתחילת "השיפוע העליון" (החרוט), שכן אם מתאר הוא את השיפוע התחתון (חציו של הספרואיד ומעלה), די היה לו לומר "שמתחיל להתקצר כלפי ראשו", והתיבה "להתחדד" הייתה מיותרת לגמרי.

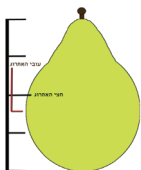
נקודת תפנית בולטת נמצאת בדברי האחרונים המאוחרים: החתם סופר (סוכה לה, ב, ד"ה ועל חוטמו) מבאר בדעת רש"י כי "חוטמו היינו ממקום שמתחיל לשפע ונעשה כמגדל, משם ואילך מתקצר והולך למעלה; ויש סוברים דרק אותו ההיקף מיקרי

7 רי"ץ גיאת, הלכות לולב, עמ' קמב-קמג, בשם רב האי גאון; רי"ף; רבנו חננאל על דף לה, ב (ובדף לו, א נראה שיש סתירה בדבריו); רמב"ם לולב ח, ז (שציין את חזזית לגבי הדד, ואת הדד תיאר כ"ראש הקטן ששושנתו בו"); פיה"מ לרמב"ם, סוכה, ג, ו (שמבואר בדבריו כי החוטם הוא הפיטם, ואת הפיטם תיאר כ"דד הבולט בשיפולי האתרוג").

8 עי' יבמות יח, א (שהגמרא מבינה כי אין לומר שרבי מאיר חושש אפילו לספק ורבן גמליאל אינו חושש אף לוודאי); נזיר נב, ב על פי הרא"ש ד"ה שמאי (שאינן לומר כי שמאי מטמא אפילו בעצם אחת משדרה או גולגולת ורבנן סוברים שמטמא דווקא אם הוא כל השדרה וגם כל הגולגולת); ש"ך חו"מ מו, פח בתחילת ד"ה ולעניין; פמ"ג או"ח, מש"ז קלו, ד.

חוטמו, אבל משמתחיל להתקצר אינו בכלל חוטמו, ויש ס"ל דכל המגדל נקרא חוטמו, וכן נוהגים בעלי ההוראה. החת"ס מביא דעה נוספת: "ויש ס"ל דלא נקרא חוטמו אלא סוף האתרוג ממש, מקום שמשם יוצא הפטום, שבשר האתרוג שם כנזר וממנו יוצא עמוד הפטום העשוי כבוכנא". מבואר בדבריו כי אותם "יש ס"ל" הם הסוברים כי רק "השיפוע העליון" (החרוט) הוא בכלל החוטם, אבל לפי השיטה הראשונה (הבנתו בדעת רש"י) הוא תחילת השיפוע הראשון באתרוג ("שיפוע תחתון" - השטח שבין חציו של הספרואיד לבין בסיס החרוט). הוא מציין מחלוקת נוספת בדעת רש"י: האם רק אותו מקום בו מתחיל השיפוע (בסיס החרוט או חצי הספרואיד) הוא מקום החוטם שמוזכר לפסול, או שכל השטח שמשם ועד לראש האתרוג הוא מקום החוטם המוזכר לפסול. הלכה למעשה הוא מביא את "מנהג בעלי ההוראה" כדעת רש"י לפי הדעה הסוברת שמאותו המקום ועד לראש האתרוג הוא בכלל מקום החוטם המוזכר לפסול. כדעת החתם סופר סבור היה גם בעל המשנה ברורה. בדבריו שבביאור הלכה (תרמח, ט, ד"ה ממקום) הוא כותב: "והנה לכאורה היה נראה לומר דהוא מחצי האתרוג ולמעלה". הסברה נותנת כי ההבנה המעדיפה מיקום זה היא שכך המקום מוגדר וניכר. הקושיה שעומדת מולו בהסבר זה היא כי "אם החזוית מתפשט על רובו של האתרוג ממילא הוא על חוטמו ג"כ, ובפרט לדעת רש"י שכתב דעובי גובהו של האתרוג הוא נקרא חוטם, א"כ אם החזוית מתפשט על רובו הרי חוטמו בכלל, ובגמרא וכן בפוסקים מוכח דתרי מילי נינהו". דבריו כמובן נסובים על אתרוג סטנדרטי מתוך מה שהיה מצוי לפניו, שבאתרוג כזה עובי האתרוג (תחילת "שיפועו התחתון" - חצי הספרואיד) הוא בחציו, ואם גם העובי עצמו בכלל החוטם, הרי שתמיד רוב האתרוג כולל הוא את החוטם; מה שלא נראה מדברי הגמרא והפוסקים שמכירים אפשרות שהחזוית נמצאת רק במיעוטו של האתרוג, אך על "חוטמו" בלבד. קושיה זו דוחקת את תיחומו הראשון, והוא שולל אותו בכך ש"באמת זה אינו". כורח הקושיה מביא את המשנה ברורה לומר כי "ע"כ אנו צריכין לומר דלכו"ע מתחיל החוטם באתרוג אחר שיעור רובו של האתרוג ולא קודם". את הגבול המדויק הוא לא מציין, שכן באזור זה של האתרוג אין מיקום בוטני מוגדר ומובהק מלבד תחילת "שיפועו התחתון" (=עובי האתרוג, שהוא חציו של הספרואיד) או תחילת "שיפועו העליון" (שהוא בסיס החרוט).

פוסקי ומחברי זמננו נתנו שיעורים בזה כל אחד לפי הבנתו; זה סימן את הגבול מה"שורה" (שורה מהבליטות הטבעיות שבאתרוג) שמעל עוביו, זה מהאמצע שבין

9 נראה מדבריו שראה את מבנה האתרוג בצורתו האליפטית ספרואידי-סימטרית, שבה עובי האתרוג הוא בחציו. על פי זה ניתן לומר כי עוביו הוא אף מתחת לחציו, שכן חלקו העליון של האתרוג ארוך יותר מחמת "שיפועו העליון" (החרוט) המוגבה יותר מבסיס האתרוג (הספרואידי). ראה ציור.

השיפוע העליון לשיפוע התחתון, ויש מי שנתן בזה שיעור מידתי - מרובו של האתרוג וכלפי מעלה. שיעורים אלו אינם מתוחמים דיים, ולכך אינם עונים להגדרה של מקום הניכר לעיניים, וגם קשה להניחם כביאור פשוט בלשון הגמרא והראשונים.

ברור הוא כי אם נתחם את תחילת חוטמו של האתרוג בתחילת "שיפועו העליון" (בסיס החרוט), נחסכת קושיית המשנה ברורה, וניתן לציין מקום מוגדר לתחילת החוטם בלא שיהיה החוטם בשטח רובו של האתרוג.

מלבד כך, בכלל עצם ההגדרה המחודשת של חצי האתרוג (ולמען הדיוק - עובי של אתרוג) אינה מופיעה כלל בדברי הראשונים; למרות שניסוחם מצביע על כך שהם מנסים להגדיר ולתחם את גבול החוטם. מה שאומר שלו היו סבורים הם כי החוטם מתחיל ב"חצי" האתרוג (=בעוביו, חצי הספרואיד), היו אמורים לומר זאת ברורות, וכפי שצוין לעיל עם ציטוט דבריהם.

לעומת החתם סופר והמשנה ברורה, קיימת דעתו של החזון איש (או"ח, קמז, ה, ד"ה הא דאמרינן), שמתוך דבריו נראה שסובר כמשמעות הפשוטה בדברי הראשונים שהחוטם מתחיל רק מתחילת "השיפוע העליון". החזון איש דן על דין ספק "חסר" בחוטם, ומעלה כי אין להחמיר אלא "דווקא בחודו ממש, אבל שיפועו יש להקל". מקום "חודו ממש" הוא בבידור המקום הדק שבאתרוג, כפי שגם מובן מתוך הסתמכותו על שיטת הרי"ף גיאת, אך גם את "מקום שיפועו" ניתן לזהות בדבריו על פי מה שדן בהמשך על מקרה של "ב' חסרות, אחת בשיפועו ואחת בגופו". כאן ברור ש"גופו" זה הוא מחלקו האליפטי-ספרואידי של האתרוג, וללא חלוקה בין החצי העליון שבו לחצי התחתון; שכן אין סברה לחלק ביניהם בעניין זה, ועל כל פנים לא נרמז זאת בדבריו כלל. עם זאת, את "שיפועו" הוא מוציא מכלל "גופו" לדון בו דין "חוטם" ממה נפשך: שדעת הרי"ף גיאת היא לפסול חסר בשני מקומות אף אם אין זה מה"חוטם", ודעת הרא"ש היא שה"שיפוע" הוא בכלל ה"חוטם". נמצא אפוא לדברי החזון איש כי שיפוע זה, שהוא ה"חוטם" לרוב הראשונים, מקומו הוא מהמקום הדק של הפיטם (קודקוד החרוט) ועל פני כל השטח היורד כלפי מטה, עד לנקודת המפגש במבנה האליפטי-ספרואידי של האתרוג. שטח זה מוכר כ"שיפוע העליון" (והוא כל שטח החרוט). וזה כדעת הראשונים שהוזכרו לעיל, וכפי פשטות דברי הגמרא.

כיום נהוג בקרב מורי הוראה רבים לתת דין חוטם מעובי האתרוג ומעלה (חצי הספרואיד), ויש שאף לא ציינו זאת כהחמרה במחלוקת, אלא כדבר פשוט¹⁰. כאמור לעיל, מתוך המקורות בחז"ל ובפוסקים, בפשטות אין הדבר כן.

10 ראה לדוגמה: הרב נתן גוטליב, **ההשגחה** 1 (ועד הכשרות שע"י בד"ץ העדה החרדית), מדריך הלכה למעשה, אות ו, ירושלים תשע"א, עמ' 28; הרב ישראל מאיר וויל, **המועדים כהלכתם**, סימן יא, אות טו, בני ברק תשע"ח, עמ' רכז-רכה.

סיכום

מתוך ניתוח השיטות והסברות דלעיל, נראה ברור כי דעת רוב הפוסקים ובפרט הראשונים הייתה כי חוטם האתרוג הוא החלק הצר שמתחילת "השיפוע העליון" (בסיס החרוט) של האתרוג¹¹. מאידך, כמו בכל מקום בהלכה לא ניתן להתעלם מדברי חלק מגדולי האחרונים רק מחמת קושיות מדברי הראשונים. מה שמחייב לחשוש לדבריהם, בפרט במקום שהוא חומרא ועוד בדינים דאורייתא. משקל זה הוא בעיקר משום מסורת ההלכה שהועברה מהראשונים אל האחרונים. אלא שבמקרה זה יש לתת את הדעת על מיעוט האתרוגים שהיו מצויים בעיירות אירופה בזמן אותם האחרונים¹², מה שמעמעם את אפשרות העברת המסורת כראוי במקום שנדרשת התמצאות בהכרת האתרוגים מתוך מבחר רחב ויציב, דבר שלא אפשר למתלמדים בהוראה לעשות "שימוש" אצל מוריהם בהבחנת אתרוגים באופן יומיומי לאורך רציפות של דורות. ועל כגון דא כבר העידו הפרי מגדים (סי' תרמח, אשל אברהם ס"ק כד) והחיי אדם (קנא, ח) כי "היודעים מועטים והמורים מרובים".

כפי שהתבאר לעיל, המקל להחשיב את המקום כ'חוטם' רק בשיפועו העליון (שטח החרוט) של האתרוג - ודאי שיש לו על מי לסמוך, ואף למחמירים שלדידם הוא החל מעובי האתרוג (באזור חציו, וליתר דיוק: חצי הספרואיד) ומעלה - שחובת ההוכחה עליהם - אין זאת אלא חומרא רחוקה ולא מעיקר הדין, ויש לתת על כך את הדעת לכל הפחות בהתקיים צירופים נוספים לקולא, וכן בהעדפת האתרוג מול אחר המהודר פחות ממנו.

מבני אתרוג נוספים

בסיום הדברים ראוי להתייחס למבני אתרוגים נוספים, שמשליכים נפקא-מיניה לתיחום מיקום ה"חוטם". במספר זני אתרוגים נפוצים קיימים מבנים כאלו שתחילת החוטם שלהם אינה בולטת כמו במבנה שהוצג לעיל, אך קו הזיהוי אחיד הוא בנימוקו גם בהם.

בזני אתרוג מסוימים השיפוע העליון מתחיל באותו מקום בו מתחיל השיפוע התחתון (ובמבנה הגאומטרי: בסיס החרוט יושב על חצי הספרואיד).

11 ראה גם אוצר מפרשי התלמוד, סוכה, חלק ב, דף לה, עמוד ב, הע' 120, 'ירושלים תשמ"א, טור רנז.
12 לבוש תרנח, ח; פמ"ג, תרמח, אשל אברהם, כד; רבי מרדכי הלוי סג"ל (כיהן כרב בטיקטין בשנים תקל"ז-תקע"ז), בתשובה המודפסת בקובץ מוריה, גלינות רנ-רנב, תשנ"ח, עמ' ע; חתם סופר, קובץ תשובות, כה; שו"ת לבושי מרדכי, אורח חיים, מהדורה תניינא, סימן קסט; שו"ת משנה הלכות, חלק ג, סימן לז, ד"ה אבל האמת.

באתרוג כזו הושוו השיטות, וודאי כי ה"חוטם" מתחיל בו ממקום שמתחיל לשפע כלפי מעלה.

זנים אחרים בסיסם אינו בעל מבנה אליפסי-ספרואידי, אלא מעין מלבן-גליל (המעוגל בקצוותיו) שעל גביו "מולבש" החרוט. למרות השוני שבצורת מרכז הפרי, זיהוי שטח ה"חוטם" יהיה תואם לגמרי לדרך הזיהוי הנזכרת במאמר לעיל: במקום בו מסתיימת צורת הגליל ומתחילה צורת חרוט באתרוג, שם מתחיל שטח ה"חוטם". אמנם יש להבחין כי במבנה אתרוג כזה לפעמים שוות השיטות, ולפעמים קיים הבדל דק. לרוב המבנה המלבני-גלילי הוא מעוגל בקצוותיו, ועיגולי הקצוות עשויים להיחשב כ"שיפוע התחתון", בעוד "השיפוע העליון" (החרוט) מתחיל רק בחלקם העליון, במקום שבו נמשך בשר האתרוג כלפי מעלה במקום להיסגר בצורה המלבנית-גלילית כפי שהוא בצדו התחתון (בצד העוקץ של האתרוג). במקרים כאלו יהיה הבדל דק בהגדרת תחילת מקום ה"חוטם", שינוע לאורך הקשת המעוגלת של אותן פינות. רק במבנה של אתרוג מלבני-גלילי שאין קצוותיו מעוגלים, או - במילים אחרות - שהחרוט מולבש על תחתית קצוותיו המעוגלים, בזה שוב הושוו השיטות.

שני הימים דראש השנה הם מפני כי דיני ממונות גומרין בו ביום בין לזכות בין לחובה, ודיני נפשות גומרין בו ביום לזכות וביום שלאחריו לחובה (סנהדרין לב, א). ויותר מזה עושה לנו אב הרחמן, שאנו תלויין עד יום הכיפורים. ועתה בראש השנה יש לנו דיני ממונות ודיני נפשות, מי יעני ומי יעשר - מי יחיה ומי ימות וכו', ואנחנו עומדין לפני כסא דין ומשפט היש לנו טענות, היש לנו זכויות צדקה וגמילות חסדים. וכמו שבודקין את העדים בשבע חקירות (שם מ, א). כן נבדוק עצמינו באיזה שבוע באיזה שנה באיזה חודש בכמה בחודש באיזה יום ובאיזה מקום עברנו עבירות, כי מודה ועוב ירוחם. אם נמצאו דברי העדים מכוונים פותחין לזכות (שם), כן אב הרחמן אף על פי שנמצאו דברי המסטינים מכוונים אף על פי כן פתח לנו לזכות... ובקשתינו שלא ישמע ה' דברי המסטינים, העדים זוממין הסובבים הכיסא, שהרי אמרו ז"ל (סנהדרין שם) אמר אחד מן העדים יש לי ללמד זכות מחזירין אותו... ולחובה משתקין אותו שנאמר (במדבר לה, ל) ועד אחד לא יענה בנפש, ונאמר (זכריה ג, ב) יגער ה' בך השטן...

בעל שם טוב דברים לראש השנה ויום כיפור אות יא